

Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

(ՀԱՅԻ ՓԻԱՏՐՅԱՆՆԵՐԻ ԱՎԱԳԵՍԺԱՅԻ
Պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող)

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑՈՒ ԿԵՆՍԱՆԻՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ*

Այս դիտողությունները մեզ բերում են այն եզրակացության, որ Հիշատակարանը չի կարող վերաբերվել 1562 թվականին: Մնում է միայն բնութանել, որ մի վրեպ է տեղի ունեցել նրա թվականի մեջ, որը նշանակված է հայկական տառերով՝ «ՌԺԱ»: Այս երեք տառերից միջինը՝ «Ժ»-ն, մեր կարծիքով ավելորդ է: Շատ հավանական է, որ Կամենեցյան տարեկրության կազմողը, որը մեր այս թվականներից շատ հետո է ապրել, աչքի վրիպման հետևանքով ինքն է ավելացրել այդ մի տառը՝ Հիշատակարանի իր սկզբնագրից բնագործինակելիս, թեև հնա-րավոր է նաև, որ Հիշատակարանի հեղի-նակն ինքն էլ կատարած լինի այդպիսի մի սխալ՝ պարզապես ուշադրության և ձևերի վրիպումով: Գրադրերով զրազվողներին հայտնի են ձևագրերից նմանօրինակ շատ դեպքեր³⁸: Ուստի պետք է սրբագրել թվա-կանը և կարգավ «ՌԱ», որ կլինի 1552: Այս-պիսով Հիշատակարանի բովանդակությունը դառնում է լիարժեք և սրանով Կամենեց-յան տարեկրության այս հատվածում մենք կունենանք մի ժամանակակից Հիշատակու-թյուն այն այցելության մասին, որ Ստեփա-նոս Սալմաստեցին տվել է Լեհաստանի գա-ղութին, Հոռոմից վերադարձին: Սիլ արդեն հավանորեն այդ մասին, այսինքն կաթոլիկ Հոռոմի ճանապարհի մասին են Հիշատակա-

րանի այն խոսքերը, թե նա եկել է «ստույգ և ճշմարիտ (!!!) ճանապարհաւ», այլապես այս բառերը՝ «ստույգ» և «ճշմարիտ», որոնք դուռ բարոյական նկարագիր ունեն և բնավ չեն կարող դորժածված լինել Պարսկաստա-նից կամ Թյուրքիայից դեպի Լեհաստան տանող ճանապարհների ապահովությունը ցույց տալու համար, կմնային անհասկա-նալի. և ըստ երևույթին ժամանակի քաղա-քական երազանքներով տարվող Հիշատա-կագիրը, իրազեկ լինելով կաթոլիկոսի ուղևորության շարժառիթին ու պարագանե-րին, այդ անորոշ, բայց շատ բնորոշ ու նշանակալից արտահայտությամբ բավակա-նացել է արձանագրել պատմական իրողու-թյունը, որի մասին հնարավոր չէր ավելին գրել մի հասարակ ձևագրի Հիշատակա-րանում:

Արդ, համադրելով այս Հիշատակարանի բովանդակությունը, որն, անտարակույս, Ստեփանոս Սալմաստեցուն է վերաբերում, այն իրողության հետ, թե Հիշատակարանում կաթոլիկոսը կոչվում է Արքեպեցի, մենք, իրոք, դալիս ենք այն համոզման, թե Ստե-փանոս Սալմաստեցին և Ստեփանոս Արքե-պեցին միևնույն անձնավորությունն են:

Ստեփանոս Սալմաստեցին ո՞րտեղից ա-ռած պիտի լիներ այս Արքեպեցի մականու-նը:

Ստեփանոս Սալմաստեցին, նախքան իր կաթոլիկոսությունը, մի ժամանակ գտնվել է ուսուցչի էր Մաղարիի Ս. Ստեփանոս վան-քում: Այդ մասին մենք գիտենք էջմիածնի Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացի կաթոլիկոսի 1541 թվակիր մի կոնդակից, որով նա վանքի միաբաններից Աթանաս վարդապետին ա-ռաջնորդ հաստատելով նույն վանքին, նրա

* Շարունակված ամսագրի 1936 թվականի № VIII—IX-ից:

³⁸ Այսպիսի դեպքեր պատահում են նաև տպագրի օրրերում: Օրինակ՝ Դաշակ թղթի 1690 թվականի վենետիկյան տպագրության ճակատում դրոշմված ենք շտամով MDCLXC, որի մեջ L տառը ավելորդ է (հմմտ. Հ. Ա. Ղազարյան, «Հայկական նոր մատենա-դիտություն», հատ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 793:

մասին գրում է. «որ է սնեալ և վարժեալ ի Սուրբ Նախավկայի վանքն և ուսեալ էր ղիմաստ կրթական ի ձեռն Ստեփաննոսի բաջ րարունապետի Սալմաստեցոյ»³⁹։ Մադարթի վանքը, որը Նախիջևանի ամենահռչակավոր վանքն էր, գտնվում էր Արաքսի աջ ափին, Շամբի ձորում, իսկ Արաքսի ձախ ափից ղեպի հյուսիս տարածվում էր Երնջալի գավառը, որի մի մասը այս վանքի թեմին էր պատկանում. իսկ վերջին դարերում Մադարթի վանքը նույնիսկ Երնջալի գավառի վանքերի մեջ էր հաշվվում։ Այսպես ենք գրտնում, օրինակ, Երևանի թեմի վանքերի այն ցուցակում, որ Մեսրոպ վարդապետ Սմբատյանցը կազմել է 1870 թվականին Գևորգ Գ-ի հրամանով⁴⁰։ Արդ, Ստեփանոս Սալմաստեցին պետք է Երնջալի այս նշանավոր վանքից ժառանգած լինի Արրնջեցի մականունը։ Այս շրջանում պատմական հին երեջակ անունն արդեն ազատվել էր։ Զ. Ղ. Ալիշանը նշում է, որ «ոմն ի յետին դարուց զըրաց կոչէ և Արիւնջակ զգաւան, ոչ զիտեմ ըստ արտասանութեան և թէ սխալագրութեամբ»⁴¹։ Երեջակ-ի Արիւնջակ դառնալն, իհարկե, ոչ սխալագրութեամբ, այլ ըստ արտասանութեան էր, թյուրբ-թաթարական աղբյուրներում։ Այսօր ևս տեղական աղբյուրներից բարբառով Երեջակ-ը կոչվում է Ալւնջա⁴², մի ձև, որ գտնում ենք դեռ աննվազն ժնդարից օտար ուղեգրների մոտ ևս։ Վենետիկցի Զոգաֆա Բարբարոն (ժնդ.) ունի Ալրնջա, Ալիւնջա⁴³, Սպանիացի Ռույ Գոնցալեսը Կլավիխոյի (ժնդ.) մոտ գտնում ենք Ալանջիկ⁴⁴ ձևով։ Բաղական մի անանուն ուղեգրի (ժՁ զ.) մոտ գտնում ենք Ալանջա⁴⁵ ձևով և այլն։ Ուրեմն, Ստեփանոս Սալմաստեցին, որը կոչվում էր և Կոստանդնուպոլսեցի, Երնջալի այս հետնադարյան Ալրնջա, Ալիւնջա կոչումից ստացած պիտի լիներ նաև հայկական ձևով Արրնջեցի

մականունը, իբր Ալրնջեցի, հիշատակւան, ինչպես համեմատվում է Արիւնջա(կ) — Ալիւնջա։

Ստեփանոսի այս Արրնջեցի մականունը հիշատակարաններից մի քանիսում ուղղագրված է Արրնջեցի, անշուշտ մի կողմից ըստ այն կանոնի, թե ե-ից առաջ ռ-ն փոխվում է ո-ի, իսկ մյուս կողմից՝ արդեն ծանոթ Արիւնջ, Արրնջեցի ձևի ազդեցության տակ։

Կարող է առարկություն լինել այն մասին, թե մի հայտնի անձնավորություն, որպիսին էր Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսը, կոչվեր զանազան անուններով։ Բայց այդպիսի առարկության ղեմ խոսում են շատ դեպքեր։ Այսպես, օրինակ, ձեռագրերից մեզ ծանոթ է մի տաղերգու, որն իր տաղերում իրեն անվանում է Աբրահամ Բաղիշեցի⁴⁶, ենթադրել տալով, թե ինքը ծննդով բաղիշեցի է։ Այս անձը 1730—1734 թվականներին հայոց կաթողիկոս լինելով, երբեմն կոչվել է դարձյալ իր նախկին մականունով Բաղիշեցի⁴⁷, երբեմն նրան կոչել են Խոշարեցի՝ ծննդով համարելով վանի Խոշար գյուղից, Քրդիստանցի՝ համարելով, որ Խոշարը Քրդիստանում է, Կորդվացի՝ համարելով, որ Քրդիստանը հայկական հին Կորդոն է, և վերջապես նրան անվանել են Մշեցի, այն պատճառով, որ նա Մուշի Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդն էր եղել նախքան իր կաթողիկոսությունը⁴⁸։ Կարծում ենք, որ այս օրինակը բավարար է։

Ի միջի այլոց ասենք, որ Սալմաստեցու և Արրնջեցու տարբեր անձեր լինելն հաստատող ոչ մի փաստական տվյալ չկա։ Դավրիժեցուց հետո, այս նպատակով մենք դիմել ենք նաև Սալմաստեցու ժամանակաշրջանը պարունակող մի քանի անտիպ գավազանագրերի, որոնք սակայն ոչ մի նորություն չեն ապրիս այս մասին, որովհետև նրանք բոլորն էլ կապ ունենալով Դավրիժեցու ցանկի հետ և կամ միմյանց հետ, առանձին են

39. Մեսրոպ արքեպիսկ. Սմբատյանց, «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանքի Երնջալի և շրջակայից նորա», Թիֆլիս, 1904, էջ 414։

40. Նույն տեղում, էջ 487։

41. Զ. Ղ. Ալիշան, «Սխական», Վենետիկ, 1893, էջ 350։

42. Զ. Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց», Վենետիկ, անտարեթիվ, էջ 80։

43. Զ. Լակոբյան, «Ուղեգրություններ», հատ. Ա, Երևան, 1932, էջ 206, Այստեղ Բարբարոն Ալրնջա անունը հիշել է որպես անձնանուն, որպես Երնջալի ունիտորական (միարարական) վանքերի առաջնորդի անունը, իբր Ալրնջեցի, այսինքն՝ Արրնջեցի։

44. Նույն տեղում, էջ 116։

45. Նույն տեղում, էջ 325, Լմմտ. նաև էջ 324, ծան. 1 և 2։

46. Տե՛ս Հայկական ՍՍՄ Պետ. մատեն.-ի ձեռ. № 5954, էջ 5ա, 7ա, 76բ, 78ա, 78բ, 79բ և 82բ։

47. Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին Գիոնիսիոս Երիսպագացու զործերի հայկական մեկնությունների ժողովածուն է կազմում 1733 թվականին, «ի հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու Բիդիշեցոյ» (տե՛ս Հայկական ՍՍՄ Պետ. մատեն.-ի ձեռ. № 97)։ Գեորգ Միլլեյիմի «Գիրք վիճարանութեան ընդդէմ երկարահաց» տպագիր գրքի նախատմ նշված է՝ «ի վեհապետութեան իմաստափառ և սրբազան Բաղիշեցի Տեառն Աբրահամու կաթողիկոսին», տպ. Կոստանդնուպոլիս, 1734 թ.։

48. Զ. Մ. Չամչյան, «Պատմություն Հայոց», հատ. Գ, էջ 803։

1566 թվականին Կամենեցի հայոց Ս. Նիկողայոս եկեղեցու հիշատակարանում հիշվում է որպես հայոց կաթողիկոս «Տէր Ստեփանոս»-ը⁵⁹:

1567 թվականին Տիվրիկցի մի գրիչ, որ համանորեն վերահիշյալ Մինաս Տիվրիկցին է, կոմիտե ընդօրինակում է մի Սաղմոսարան «ի կաթողիկոսութեան Սուրբ Էջմիածնի Տէր Ստեփանոսի Առնձնեցոյ»⁶⁰:

Իսկ այս նույն թվականին արդեն Դավրիժեցին էլ էր հիշատակում Ստեփանոս Սաղմոսարանը:

Այսպիսով, ուրեմն, մենք համարում ենք իրողություն, որ Ստեփանոս Սաղմոսարանին 1551—1552 թվականներից հետո դեռ երկար տարիներ զանվել էր կաթողիկոսական Աթոռի վրա, գուցե և ընդհատումներով, հակառակ չենք. իսկ ամեն պարագայի, մի բան միշտ անվիճելի է, այն, որ Դավրիժեցու մոտ հիշատակված 1557 թվականին, առնվազն այս թվականին, տակավին կենդանի էր Ստեփանոս Սաղմոսարանին: Այս մասին ավելորդ է երկարելու: Ուստի, կանգ առնելով այստեղ, դանք այն խնդրին, թե ի՞նչ արժեք են ներկայացնում Ստեփանոս Սաղմոսարանը կոմիտե մեռած ու թաղված լինելու վերաբերող տվյալները:

Մատենադարանի՝ վկայություններից՝ ԺԸ դարի հեղինակ Ստեփանոս Ռոշքայի ժամանակագրությունը ինքնին ոչ մի արժեք չի ներկայացնում այս մասին: Ռոշքայի խոսքերն ուրիշ բան չեն, եթե ոչ տապանաքարի մեկնաբանությունը, որի համաձայն Ստեփանոս կաթողիկոսը «կամ ընկեցեալ յաթոռոյն, կամ իւրովի թողեալ, երթայ ի Հոսմ», և քանի որ Հոսմ է դնում և այնտեղից է դալիս, կաթողիկ Ռոշքայի համար շատ բնական բան էր, որ կաթողիկոսը «կատարեալ զհնազանդութիւն և զուխտն իւր դայ ի Լէօպոլիս», որտեղ և «մեռանի յայսմ ամի», այսինքն՝ 1551 թվականին, և այս բոլորը՝ «որպէս ցուցանէ զերեզմանաքարին նորա դիրն»⁶¹: Ռոշքայի այս հատվածն, ուրեմն, որպես աղբյուր, դուրս է դալիս շարքից:

Իսկ մատենադարանի մյուս վկայությունը, որ Կամենեցյան տարեգրությունն է տալիս, և կոմիտե տապանաքարը իրենց ծագումով միևնույն ժամանակի և շարքի են պատկանում:

Հստ Կամենեցյան տարեգրության, ինչպես դիտենք, Սաղմոսարանին «եկն ի Յոանգիստանու ի Լով քաղաքի և անդ վաղճանեցաւ»⁶²:

Զգիտենք, թե տարեգրությունը որտեղից է վերցրել այդ տեղեկությունը, բայց այս հարցի պատասխանը կարելի է որոնել այն հարցի մեջ, թե ինչպես է կազմվել Կամենեցյան տարեգրությունը որպես ամբողջություն:

Կամենեցյան տարեգրությունը կազմել են Կամենեցի ավագերեցները⁶³: Նրա առաջին մասի կազմող Հովհաննես քահանան ավագերեցություն է արել 29 տարի⁶⁴, սկսած 1577 թվականից⁶⁵, որով նա հեղինակն է միայն 1577—1605 թվականների շրջանի դեպքերի. ուստի՝ 1577 թվականից առաջվա դեպքերը ուրիշ աղբյուրներից են: Մի ուշադիր ակնարկ բավական է արդեն հաստատելու համար այդ: Փրինակ՝ կրկնության դեպքերը: Այսպես, խոսելով Մուղավիայի դեպքերի մասին, 1560 տարեթվի տակ գրում է. «Ոմն Տեսրոթ անուն յայտնեցաւ» և այլն⁶⁶. Իսկ հաջորդ 1561 տարեթվի տակ նա սկսում է նորից նոր խոսել նույն Դեսպոտի մասին. «Ոմն Տեսրոթ անուն դուքս յայտնեցաւ» և այլն⁶⁷: Այսպես նաև 1562 տարեթվի տակ գրված երկու տարբեր հատվածները, որոնք կրկնողաբար Կամենեցի լատին եպիսկոպոս Լենարտ Այունչովսկու մահվան մասին են խոսում⁶⁸, կրկնությունները ցույց են տալիս, որ նույն տեղեկությունները քաղված են տարբեր տեղերից, գուցե տարբեր ժամանակներում, ուստի և տարբեր ձեռքերով: Նույնը պիտի ասել Տարեգրության մեջ գտնվող հակասությունների մասին, որոնցից ամենազվազանը հենց այն իսկ է, որ մինչև 1552 տարեթվի տակ, մեր կողմից խնդրո առարկա հատվածում, Ստեփանոս Սաղմոսարանու մասին ասվում է, թե նա «եկն ի Յոանգիստանու ի Լով քաղաքն», մյուս կողմից 1562 տարեթվի տակ գրված է, թե «մինչև ցայժմ կաթողիկոս ի այս աշխարհս բնաւ որ չէր տեսնալ», ինչպես տեսանք արդեն իր տեղում: Հաշվի առնելով այս իրողությունը, մենք գտնում ենք, որ Ստեփանոս Սաղմոսարանը՝ կոմիտե մահացած լինելուն վերաբերող տեղեկությունը

62. Նույն տեղում, էջ 19:

63. Տե՛ս Ալիշանի տեղեկությունը, նույն տեղում, էջ 3:

64. Նույն տեղում, էջ 67:

65. Նույն տեղում, էջ 136:

66. Նույն տեղում, էջ 19:

67. Նույն տեղում, էջ 23:

68. Նույն տեղում, էջ 30:

59. Հ. Մ. Բժշկյան, «Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան», Վինետիկ, 1830, էջ 143:

60. Հ. Հ. Տաշյան «Յուդեական հայերեն ձեռագրաց կայսերական մատենադարանին ի Վիննա», էջ 22: Տե՛ս նաև «Կամենից», էջ 164:

61. «Կամենից», էջ 135:

Տարեգրությունում նույնպես ուրիշ աղբյուրից պիտի լինի:

Հատ ինքյան դարձանալի ոչինչ չկա, եթև մենք փոխառություններ ենք դանում 1577 թվականին գրել սկսող մի Հեղինակի երկում, որի բովանդակությունը հասնում է առնվազն ժե դարի սկիզբը: Դա շատ էլ բնական է: Սակայն այստեղ կա ուրիշ հարց: Այստեղ նկատվող եկամուտ տարրերը արդյոք նույն ինքն Հովհաննես քահանայի՞ կողմից կառավարված փոխառություններն են, թե հետագայում մի այլ խմբագրողի կողմից կառավարված ներմուծումներ: Սա կարևոր պարագա է:

Կամենեցյան տարեգրությունն այնպես, ինչպես կա այսօր նա մեր արամագրության տակ Հ. Պ. Արիշանի հրատարակությամբ, ինքնին շատ վատահյի հանդամանքներ չի ներկայացնում: Նախ՝ բնագրի ձեռագիրը, որը Վենետիկի Միխիթարյան մատենադարանումն է գտնվում, անմխիթար վիճակ ունի: Բացի առաջին թերթից, պահպանում են նաև միջին շատ թերթեր: Նյութերը միշտ չեն հետևում ժամանակագրական ուղիղ կարգի, այլ ցրված են կա ու առաջ, որով հրատարակիչն ստիպված է եղել ժամանակագրական դասավորում կատարել⁶⁹: Հետո՝ Տարեգրության ամբողջությունը մի շարք հայտնի և անհայտ հեղինակների գործ է: Տեղ Հովհաննեսից հետո՝ ժամանակագրությունը, 1605—1611 թ. թ. շարունակել է մի անձանոթ ձեռք: Ապա՝ թաթարերեն (գիշաղի-րեն) լեզվով շարունակել են նույն Տեղ Հովհաննեսի թոռներ Տեղ Հակոբը և Տեղ Օրսենտը 1611—1624 թ. թ.⁷⁰, որից հետո 25 տարվա մի քանի է մնացել, մինչև որ 1649—1652 թվականներին հայերեն լեզվով շարունակել են գործյալ անձանոթ ձեռքեր:

Այս հանգամանքներում Տարեգրության առաջին մասում նշվող օտար հատվածները կարող են որքան Հովհաննես քահանայի ձեռքով կատարված փոխառություններ լինել, նույնքան և ավելի հետագա շարունակողների ու խմբագրողների գործ լինել: Գեո ավելին: Եթև հետագայում կարող են այլ ձեռքերի կողմից կատարված լինել մուծումներ, կարող են կատարված լինել նաև դիտումնավոր մուծումներ, իսկ որոշ նկատառումներ մեզ թույլ են տալիս շատ բարեմիտ չլինել այս խնդրում: Այս խնդրում մեզ օգնության է դալիս ժամանակին ինքը:

Իրոք, լեհահայտոց պատմության մեջ շատ հետաքրքիր է այն ժամանակաշրջանը, որին գուցադիպում է Կամենեցյան տարեգրու-

թյան վերջավորությունը, ահա է ժե՝ դարի կեսերը:

Մինչև այս շրջանը Լեհաստանի հայ դպրավր էշմիածնի կաթողիկոսության թեմ էր: Լեհահայտոց առաջնորդները, որոնք Լվովում էին նստում, ժե՝ դարից սկսած միշտ նշանակվում կամ հաստատվում էին Ամենայն Հայտոց Կաթողիկոսներից և նրանց իրավասությանն էին ենթակա⁷¹: Սակայն ժե՝ դարում արտակարգ դեպքեր ու փոփոխություններ են տեղի ունենում լեհահայտոց կյանքում: Մանր խտրություններ ամբողջ տասնամյակներով ալեկոծում են դպրավր: Այդ խտրություններն սկսվում են 1626 թվականից, երբ էշմիածնի նախկին կաթողիկոս Մելքիսեթ Գառնեցին, որը պարտատերերից հայաժական Լեհաստան էր անցել, Լվովում նիկոյ Թորոսովիչ անուն արեղային լեհահայտոց կաթիկոսոս ձեռնադրելով՝ «տալ նա առնել զդասնութիւն ուղղափառ (այսինքն Հոռմեական) հաւատոյ, քնդդէմ կամաց ժողովրդեանն, որ դեռ ևս հերձուածող (այսինքն Հայտոց Աղղային եկեղեցոյ զավանդությանն հետեող) էր»⁷², ել այս նիկոյը, որ հետո, 1630 թվականին հանդիսավորապես կրկնում է իր զավանդությունը Լատին եկեղեցու ներկայացուցիչների առաջ Լվովում⁷³, երկարամյա ու բաղադատեսակ խտրություններով ու բռնություններով իր հոռին տառապեցնելուց հետո վերջապես անջատում է իր թեմը Հայտոց Աղղային եկեղեցուց և ենթարկում նրան Հոռմեական եկեղեցուն, օտարացման ուղի հարթելով դպրութին:

Տեղը չէ այստեղ այդ տխուր դեպքերի մանրամասնության մեջ մտնել: Նրանք ծանոթ են արդեն պատմաբաններին: Այստեղ պետք է հիշենք միայն այն պարագան, որ այս երկարամյա պայքարի ընթացքում, պայքար, որին հետագայում Հոռմի Պրոպագանդայի լատին գործակալներն իրենք լծվեցին անձամբ, ընդգրկմացող ժողովրդին համեկերպության բերելու համար միութենականներին հարկ եղավ բռնի միջոցների հետ նաև շատ կորով վատնել, որպեսզի նրան հաշտեցնեին կատարվող փոփոխության հետ: Այս տեսակետից նրանց անհրաժեշտ էր դադափարական ուժեղ պայքար, որի մեջ առհասարակ լավ էին մարդված Հոռմի գործակալները: Այսպես, նրանց ասելով, Հայկական եկեղեցին ոչ թե հերետիկոսական

69. Հմմտ. «Կամենեց», էջ 2—3:

70. Հմմտ. նույն տեղում, էջ 3 և 67:

71. Մեքսոպ կաթողիկոսի մի. կոնգալը 1365 թվականին Գրիգոր եպիսկոպոսին Լվովի հայտոց առաջին առաջնորդ է նշանակում, տե՛ս «Կամենեց», էջ 5—8:

72. Նույն տեղում, էջ 137:

73. Նույն տեղում, էջ 138:

եկեղեցի էր, այլ հերձվածող (բաժանված) եկեղեցի, ինչ որ նշանակում էր, թե նա մի ժամանակ անդամ էր. եղել Քրիստոնեական Ընդհանուր եկեղեցու, որի կենտրոնը, ըստ Իրանց, եղել է միշտ Հռոմը, և հետևաբար, նրանք պարտականություն էին համարում այս անջատված եկեղեցուն ամեն զեղով վերամիավորել «ընդհանրական» (այսինքն Հռոմեական) եկեղեցու հետ⁷⁴։ Այս էր առհասարակ հայոց մեջ ամբողջ Հռոմեական քարոզչության առանցքը և դարձյալ այս գծով էր տարվում քարոզչությունը նաև լեհահայոց մեջ։ Ըստ Ֆրանսիացի թեափայլան կրոնավոր Լուդովիկ Պիտուի, որը լեհահայոց համար նշանակված առաքելության և Լվովի հայոց պապական դպրանոցի ղեկավարն էր, Հալիական եկեղեցին Գրիգոր Լուսավորից մինչև Նեոսես Բ Առաքառեհին (7—2 դ. դ.) միություն մեջ էր եղել Ընդհանրական եկեղեցու հետ⁷⁵։ Իսկ Վարդան Հունանյան արքեպիսկոպոսը, որ հետագայում Նիկոյին հաջորդել Լվովի առաջնորդության մեջ, ասում էր, թե Հռոմում, Պրոպագանդայի ղեկավարն էր իրեն զուտ են տվել հայերի կողմից գրված բազմամեծ նամակներ «և կաթողիկոսաց, լեռնակոպոսաց և յայլոց»⁷⁶։ Այսպես ուսումն մեծ նշանակություն ուներ պատմական անցյալը ժեղարում լեհահայոց մեջ տարվող նոր շարժման գաղափարական հիմնավորման համար։ Ըստ այդմ, իհարկե, շատ հայտնի մարդիկ էին բռնել Հռոմի ճանապարհը, սկսած կաթողիկոսներից, և դրանց մեջ չէր եղել նաև Ստեփանոս Սալմաստեղի կաթողիկոսը։ Նրանք վերջինս Հռոմում գտնված միջոցին իր գործի հաջողության համար ստիպված էր եղել ստորագրել մի դավանադիր, ինչ որ անհավանական չէ, — որովհետև Հռոմում այդ անել էին տալիս նման պարագաներում, — այդ փաստաթուղթը նոր շարժման ղեկավարների ուշադրությունից վրիպած չէր լինի Պրոպագանդայի ղեկավարում։ Բայց առանց այն էլ, միևնույն է, Ստեփանոսի Հռոմում եղած լինելու և ըստ Փլորենտյան ժողովի դավանության դավանություն տված (բանավոր)՝

74. Հռոմեական եկեղեցին սեփականացնելով կաթոլիկ — «կաթողիկե» (լատիներեն catholica) անունը, որ նշանակում է «ընդհանրական», դրանով միշտ էլ շահագործել է և շահագործում է աշխարհի շրջանակներում գտնվող քրիստոնյա հավատացյալների միամտությունը, այն իմաստով, որ իբր ինքը Քրիստոսի «Ընդհանրական եկեղեցին» է, հետևաբար Հռոմն էլ հանդիսանում է քրիստոնեության կենտրոնը։

75. Քոնի միություն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցույն Հռոմմայ, Ս. Պետրոսուրդ, 1884, էջ 1—2։

76. «Կամենից», էջ 128։

լինելու վկայությունը կար ժամանակակից Գուպտեր Արևտինոսի մոտ («dedit obedientiam PP Paulo III. et fecit confessionem suam iuxta eam, quae fuerit faeta in Concilio Florentino tempore Eugenii IV»)⁷⁷։ Նրա Հռոմում և Լեհաստանում գտնված լինելու մասին կային նաև լեհահայ հիշատակարաններ⁷⁸։

Այս հիման վրա լեհահայ նորագործ գաղութի մեջ պետք է ստեղծված լինե՞ր որոշ ավանդություն այն իմաստով, թե կաթողիկոսությունը նորամուտ բան չէր ինչպես ընդհանրապես հալիական իրականության մեջ, նույնպես և լեհահայ կյանքում. թե էջմիածնի կաթողիկոսներից մեկը, Ստեփանոս Սալմաստեղին, Հռոմում պապին հնազանդություն հայտնելուց հետո եկել էր Լեհաստան. թե նա նույն աղքատության ժամանակ մահացել էր Լվովում, ինչպես թվում էր իրեն ժամանակի գրեյներից մեկին՝ Մշեցի Օհանիսովի հիշատակարանից։ Եվ ժամանակի ու պարագաների անհրաժեշտությամբ ստեղծված այս ավանդությունն ուսումնասիրան հրաժեշտությամբ էլ կմոծվե՞ր նաև, որպես զրավոր արձագանք, լեհահայոց Տարեգրության մեջ, որը հենց այդ ժամանակներում ստանում էր իր փոփոխական խմբագրությունը իր այսօրվա ձևի մեջ։ Ահա այսպիսով մենք գիտումնավոր մոծում ենք համարում Կամենիցյան տարեգրության տվյալ հատվածը ժեղարի մոլեռանդ կաթողիկ խմբագրողների ձեռքով և ոչ երբեք նույնինքն Հովհաննես քահանայի ձեռքով կատարված փոխառություն, որպիսի իրողություն տնհարին է ենթադրել, քանի որ մենք այժմ ստույգ գիտենք, թե Ստեփանոս Սալմաստեղին չէր մահացել 1551 կամ 1552 թվականին Լվովում։

Մենք նույնը կասենք նաև տապանադարի համար, որովհետև այստեղ է նաև Լվովի տապանադարի ծնունդը։

Այժմ կարող ենք հարց տալ իրավամբ, թե ինչո՞ւ տապանագիրը չպիտի լինե՞ր գոնե նաև հայերեն, կամ՝ այդ դամբանադարի վրա կաթողիկոսն ինչո՞ւ պիտի քանդակվե՞ր լատինական տարադրով և ոչ թե հալիական, երբ մենք գիտենք, թե «հայր յայնժամ չէին հնադանդալը Ս. Աթոռյն Հոսմայ», ինչպես ասում է Ստեփանոս Ռուշրան, խոսելով 50-ական թվականներին տեղի ունեցած ու-

77. S.—E. Assemanus, «Catalogus» o'c., p. 60.

78. Խոսքը վերաբերում է Մշեցի Օհանիսովի հիշատակարաններին և այն հիշատակարանին, որը 1562 սինալ տարեթվով մոծված է Կամենիցյան տարեգրության մեջ, ինչպես տեսանք վերևում։ Անշուշտ եղել են և ուրիշ հիշատակարաններ, որոնք չեն հասել մեզ։

բիշ խնդիրների մասին⁷⁰։ Տարազի խնդիրը մանավանդ ծանրակշիռ է։ Ստեփանոս Սալմաստեցին որքան էլ նախնական որոշ համաձայնություն եկած լինեք Հռոմի հետ դավանական և ծրարական խնդիրների շուրջ, իր ակնկալած օգնության փոխարեն դիտմանը անելով, և այդ դիտմաների շարքին եթե նույնիսկ ընդունենք, որ նա պարտավորված լինեք պաշտամունքի ժամանակ լատինական դղեստ կրելու, — թեև հավանական չէ այդ, — այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է, որ նա դեռ իր Աթոսը չվերադարձած և Հռոմի կողմից առաջարկված պայմանների մասին իր ազդի համաձայնությունը չառած, սխառ լինեք ճանապարհին իսկ ինքնաուսույն կերպով գործադրել պայմանները։ Այս դիտողությունն այնքան է տեղին, որքան մեզ հայտնի է, որ, օրինակ, ըստ վկայության Գուարտեր Արեփինոսի, նա դեռ Հռոմում գտնված ժամանակ, երբ նրան առաջարկվել էր ջուր խառնել բաժակի մեջ, նա դժմարացել էր ինքնագույն բնույթն ունեցող այդ և խոստացել էր, որ կաշխատի հետադարձում այդ մասին ձեռք բերել յուրաքանչյուր հավանությունը (et cum in Sacrificio Missae non misceret aquam vino, consensit, ut tunc ipse, quam sibi subiecti episcopi XXVII. in futurum, iuxta morem Ecclesiae Romanae, vino equam miscerent)⁷¹։ Ուրեմն և անհնարին է, որ նա լատինական եկեղեցական տարազի գործածության սկսած լինեք դեռ Հայաստան էլ չհասած, ուստի նաև անհնարին բան էր, որ եթե նույնիսկ նա կվճռում մեռած և թաղված լինեք և եթե նույն ժամանակն էլ նրա հողակույտի վրա քար զետեղվեք, այդ քարի վրա հաչերը նրան ներկայացնեին մի այնպիսի տարազով, որ նա չէր կարող կրել և չէր կրում։ Եվ սա արդեն ինքնին բնական ապացույց է այն բանի, որ այդ տապանաբար չի կարող վերաբերվել Ստեփանոս Սալմաստեցուն և ժԶ դարին։

Նյութական և հոգևոր մշակույթի ամեն մի հուշարձան, անկախ այն նպատակից, որին նվիրված է նա, իր ձևով արտահայտում է այն ժամանակը և այն միջավայրը, որոնց մեջ ծնունդ է առնում։ Այսպես և կվճռի տապանաբար կարող է արտադրությունը լինել միայն ու միայն Նիկոյան հեղաշրջման ավարտման շրջանի, ժԷ դարի 60-ական թվականներից սկսած, երբ գաղութի կաթոլիկացման գործին առանձին

թափ տրվեց նույնիսկ լատինների ձեռքով և բուն միջոցներով։ Թույլ տրվի մի փոքր մանրամասնությունների մեջ մտնել։

Նախքան 60-ական թվականները Նիկոյ արքեպիսկոպոսի միջոցով կնքված միությունը պատիր ու խախտում էր համարվում լատինների կողմից և աչքալու էր իրականում։ Միությունը իրական հիմքերի վրա չէր կռվում։ Հռոմի Պրոպագանդան և հաստատում է ուղարկում աչքալու կողմած մի ժողովրդական միսիոն, որը կվճռի հասնում 1664 թվականի մայիսին։ Առաքելությունը բաղկացած էր երկու թևաթևյա կրոնավորներից, որոնցից մեկը հայերին արդեն ծանոթ էր լավ հայերենագետ իտալացի Զ. Կոնստան Գալանտին էր, իսկ մյուսը՝ ֆրանսիացի Զ. Լուդովիկ Պիգոն, որը նույնպես հայերեն սովորեց կարճ ժամանակում։ Սրանց պաշտոնն էր պապական դպրանոց բանալ կվճռում 12 հալ աշակերտների համար և միաժամանակ հետևել, որ հայտարարված եկեղեցական միության սկզբունքները խախտվի կիրառվեն։ Առաքելությունը հզոր պաշտպաններ են հանդիսանում Մարիամ Լուդովիկ թագուհին, կվճռի լատին արքեպիսկոպոս Տառնովսկին, նրա ավագ սարկավագ Պյասկովսկին, Կամենեցի վերադասու թագնա Լեշչինսկին, Գոմելիկյանների դավառապետ Զ. Անտոնիտսը, պապական նվիրակ Պիգոնատելին, որին հետո հաջորդում են Մարիսկոտտին, Նեոլին և այլն, և ուրիշներ։ Հռոմի Պրոպագանդան տարեկան 200 դահեկան թոշակ է նշանակում Նիկոյին՝ նրան հյուս գործի գործնելու համար իր գործակալների ձեռքին։ Եստ հետաքրքրական են այս մասին այն գրավոր ընդարձակ տեղեկությունները, որ թողել են մեզ նույնիսկ Զ. Պիգոն իտալերեն լեզվով, և մի ուրիշ անանուն հեղինակ, որը հավանորեն նույն միսիոնի անդամներից մեկն է եղել, լատիններեն լեզվով⁸¹։ Ըստ այս հիշատակարանների՝ Գալանտն ու Պիգոն սկսում են գործել տիրաբար։ Նրանց առաջին գործն է լինում բունությունը և սպառնալիքով հարկադրել, որ հայոց եկեղեցիներում պատարագը մատուցվի ջրախառն բաժակով, ըստ լատինական արարողությունից, որին սկզբում հանձնատու է լինում Նիկոյն ինքը միայն, շուտով ստիպել ուրիշ ոչ ոքի⁸²։ Սակայն բարոգիչները նրանից պահանջում են զի ի գլուխ անցել գործն սկզբնալ, արմատախի հանցել յեկեղեցեացն զբա-

70. «Կամենեց», էջ 136։

71. S.—E. Assemanus, «Catalogus» e.c. p. 60. Հմմտ. 2. Մ. Չամչյան, «Պատմություն Հայոց», հատ. Գ, էջ 518։

81. Այդ հիշատակարանների հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Բուն միություն Հայոց և հաստատել ընդ եկեղեցեայն Հռոմիայ», Ս. Պետերբուրգ, 1884։

82. Նույն տեղում, էջ 36։

զում հերետիկոսությունն և զմոլորութիւնս, որ յայտնապէս հակառակ են ոգւոյ միութեանն Եկեղեցւոյ, և եթէ ոչ հաւանեցի՝ հարկիմք արգեօք զեկուցանել արքայական Սեփականն՝ թէ կեղծեօք է միութիւնս⁸³։ Եվ այս ծանր վեճը լուծվում է լատինների կատարյալ հաղթանակով, երբ 1665 թվականի հունվարին նրանք Նիկոլի անունով և բանադրանքի սպառնալիքով բոլոր քահանաներին հարկադրում են պատարագ մատուցել լատինական արարողություններ⁸⁴։ Այնուհետև պատարագի մեջ մտնում է պապի անվան հիշատակությունը, անխնա սրբադրույթուններ են կատարվում Պատարագամատուցչի մեջ, «Հաստատմք»-ի մեջ, Ժամագրքի, Մաշտոցի և Հայսմավուրքի մեջ, կատարվում են մի քանի ծիսական-սովորութական կարգի ուղղումներ և այլն, և այս բոլորը՝ Նիկոլի միջոցով և անունով⁸⁵։ «Սկսաք այսպէս առ սակաւ սակաւ ուղղադրել ըստ կարգի, որպէս և առնեմք իսկ մինչև ցայսօր, թէպէտ և շին մեր ակնկալութիւնք աւարտելոյ զայն առանց հայերէն տպարանի», — գրում էր Պիղուն 1668 թվականին⁸⁶։ Հալածվում էին այն անձերը, որոնք հայտնի բնորոշմաներ էին հանդիսանում առաքելության գործունեությունը։ Օրինակ՝ Հակոբ Բրոսկի քահանան, որ Նիկոլի խորհրդականն էր, Տառնովսկու և Պյատկովսկու ջանքերով արտաքսվում է Լեհաստանի սահմաններից 1664 թվականին⁸⁷։ Նույնպես խիստ հայածանքի է ենթարկվում Էջմիածնի նախկին Պողոս վարդապետ Եվդոկիացին 1665 թվականին, հարկադրվելով հեռանալ Լեհաստանից⁸⁸։

Այսպես սկսվեց և այսպես էլ շարունակվեց առաքելության գործունեությունը։ Նիկոլի ստիպվեց միշտ էլ նրանց ակամա կամակարար լինել, որքան էլ առերես լինեք այդ, այն վախով, «զի մի զթոշական կորուսցէ⁸⁹»։ Քալանդոսի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ 1666 թվականի մայիսին, Հոռմից ուղարկվեցին հետզհետե ուրիշներ, որոնց հետ, և առաքելության պաշտպանների ժանդակությամբ, Պիղուն շարունակեց գործել նույն եռանդով ու հաջողությամբ, ամեն ինչ անելով Նիկոլի անունով ու հրամանով և ինքը մնալով միշտ վարադույրի ետև, ժողովրդին չգրգռելու համար։ Սակայն խոր տարածախուժություններ երբեք էլ պակաս չէին

ըստ սովորականին նաև նույնինքն Նիկոլի և Պիղունի միջև, այնպես որ, ի վերջո անհրաժեշտ էր դառնալ մեկուսացնել Նիկոլին ևս և պապական նախկին Մարեսկոտաի հնարքով 1668 թվականի հոկտեմբերին ուղարկվել էր նա Հոռմ⁹⁰, որից հետո աշխատում էին, որ այլևս նա չվերադառնար։ Նիկոլի մասին Հոռմի Պրոպագանդայի կատարած ստուգումից պարզվում էր, որ Լվովի Լատինաց հոգևոր վարչությունում «գրեա թէ ամենեքեան հաւան էին ընդ արգելումն, մանաւանդ քառեպաշտն Տարնովսկի, որոյ զձեռն ի կործնեղեալ՝ պնդեաց, թէ անհրաժեշտ իցէ պահել արգելուլ զարքեպիսկոպոսն ի Հոռմ»⁹¹։ Իսկ մյուս կողմից Պիղուն և ընկերներն աշխատում էին «զի ըստ կարի արգել լիցին ժողովրդեանն, որպէս զի մի առաքեացն թուլիս ի Հոռմ և խնդրեացն զդարձ արքեպիսկոպոսին։ ... Կասն այսորիկ օգնութեամբ փոխանորդին մեծաւ ճարտարութեամբ զդործն կատարեցին և բաղում անգամ խափան եղեն ժողովրդեանն, ցրուելով զժողովս նոցա զառանձնականսն և զհրապարակականս»⁹²։ Միայն 1674 թվականին է, որ Նիկոլին թույլատրվեց վերադառնալ Լեհաստան, նրան հանձնառու զարմեցնելով մի շարք պայմանների, որոնցով այլևս արմատապես ապահովվում էր կաթոլիկությունը Լեհաստանի հայերի մեջ։

Մեր կարծիքով ահա այս ժամանակի և միջավայրի ծնունդ է այն ամբողջովին լատինական հատկանիշներով դամբանաբար, որ գտնվում է Լվովում։ Այն շրջանում, երբ Հոռմի լատին գործակալներն իրենց ձեռքն էին առել Լեհահայերի աղգային-հոգևոր գործերը, բռնի տիրել էին բոլոր եկեղեցիներին, տիրաբար տնօրինում էին ամեն ինչ՝ բացահայտ լատինացման ուղիով, մի կողմից համոզելով և ողորկելով ընդդիմացող ժողովրդին, իսկ մյուս կողմից բռնադատելով ու հալածելով նրան, այս շրջանում, ուրեմն, կաթոլիկական պրոպագանդան հղացել ու կենսագործել էր Լվովի հայոց արքեպիսկոպոսական աթոռանիստ եկեղեցում վիճական հուշարձան կանգնելու գաղափարը մի հուշարձան՝ անհրաժեշտ հատկանիշներով, իր տարած պայքարի գաղափարական հիմնավորման նպատակով Ստեփանոս Սալմաստեցու անվան շուրջ ստեղծված ավանդությունն ամրապնդելու և հավերժացնելու համար։ Կոփվել էր քարը, նրա վրա գեղեցկորեն բանդակվել էր հայոց կաթոլիկոսի կերպարը լատինական եկեղեցական տարազով և փորվել էր լատինական փառավոր արձա-

83. Նույն տեղում, էջ 37։

84. Նույն տեղում, էջ 38—39։

85. Նույն տեղում, էջ 39—40 և 165։

86. Նույն տեղում, էջ 41։

87. Նույն տեղում, էջ 37 և 164։

88. Նույն տեղում, էջ 44—45 և 46—49։

89. Նույն տեղում, էջ 168։

90. Նույն տեղում, էջ 113 և 204։

91. Նույն տեղում, էջ 206։

92. Նույն տեղում, էջ 207։

նազրույթունը: Նրա պատմական հիմքերը նույն հիմքերն էին, որ տասցինք Կամենեցյան տարեգրության հատվածի առթիվ: Այսպես թվականը՝ 1551՝ արդեն առաջի համապատասխան է իր աղբյուրին՝ Մշեցի Օհանյանի հիշատակարանին: Մինչ Տարեգրության հատվածում թվականն էր 1552 թվականի հունվարի 14-ը, իհարկե մի որևէ հաշվով, որ մեզ անհայտ է:

Ահա թե ինչ կարող էինք ասել կվովի տապանաքարի և նրա հետ միասին Կամենեցյան տարեգրության խնդրո առարկա հատվածի ծագման մասին, այն բանից հետո, երբ մի շարք փաստեր մեզ ասում են, թե հիշյալ թվականներին Ստեփանոս Սալմաստեցուն չէր մահացել կվովում և չէր թաղվել այնտեղ:

Այս հիման վրա, Ստեփանոս Սալմաստեցու անունով կվովում դանվող տապանաքարը հանդիսանում է պատմական կեղծիք⁹³, որը շփոթության աղբյուր է եղել մեր օրերում հայ պատմագիտության մեջ Ստեփանոս Սալմաստեցու կենսագրության համար, հայ ազատագրական շարժումների նախնական շրջանի պատմության կապակցությամբ: Այդ պատմական կեղծիքի առաջին զոհը հենց լեհահայոց ժամանակագիրն է եղել Ժ. Գարի առաջին կեսին: Ստեփանոս Ռոշրան, որ ամբողջովին գրավոր աղբյուրների հիման վրա է կազմել իր համառոտ ժամանակագրությունը, այս տապանաքարից բացի ոչ մի հենարան չի ունեցել Սալմաստեցու մասին իր հաղորդած տեղեկությունների համար, ինչպես ասացինք արդեն. և այս հանգամանքը նաև ցույց է տալիս, թե այդ ժամանակ կվովից արդեն զաղթած է եղել Մշեցի Օհանյանի ձեռագիրը, որից անշուշտ օգտված կլինեն նա ոչ միայն Սալմաստեցուն վերաբերող տեղեկություններում, այլ նաև Գրիգոր Վարազեցուն, եթե տեսած լինեն այդ:

Ամփոփելով մեր ասածները, Ստեփանոս Սալմաստեցու 1551 կամ 1552 թվականին կվովում մեռած և թաղված լինելու խնդրի կապակցությամբ առաջ բաշված ուղղակի և հարակից հարցերի քննությամբ, մենք ստանում են հետևյալ եզրակացությունները.

93. Պրոֆ. Զ. Անատյանը ժամանակին շտապեց մեր այս կարծիքի արձագանքը լինելու՝ «սխալմունք է, թե քարերն էլ են կեղծում» բառերով (տե՛ս նրա «Հայոց անձնանունների բառարան», հատ. 7, Երևան, 1948 թ., էջ 674), առանց հիշատակելու մեր անունը:

1. Ստեփանոս Սալմաստեցին Հոռմից վերադարձին չի մահացել կվովում 1551 կամ 1552 թվականին, այլ հիշատակվում է որպես հայոց կաթողիկոս, ինչպես 50-ական, այնպես և 60-ական թվականներին:

2. Այն տապանաքարը, որ դանվում է կվովում նրա անունով, հետագայի գործ է, մի կեղծիք, որի հեղինակներն անվանապես անծանոթ են մեզ: Թայց՝

3. Նկատի առնելով այդ տապանաքարի ներկայացրած հատկանշերը, որոնք զուտ լատինական են, դանում ենք, որ կեղծիքի հեղինակները Ժ. Գարի երկրորդ կեսում Հոռմից Լեհաստան ուղարկված՝ Պրոպագանդայի լատին գործակալներն են և կամ նրանց հայազգի գործակիցները:

4. Ստեփանոս Սալմաստեցին և Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս միևնույն անձն է:

5. Ստեփանոս Սալմաստեցին Հոռմ գնալիս իր հետ ունեցել է հետևյալ անձերին. Զաբարիա եպիսկոպոս, Գավթ վարդապետ, Գրիգոր վարդապետ Վարազեցի, որ Ստեփանոսի աշակերտն էր, և Լուսիկ սարկավագ:

6. Ստեփանոս Սալմաստեցին 1552 թվականի վերջերին դանվում էր Լեհաստանում, այնպես որ նույն տարվա Հրեշտակապետաց տոնին, որ նշվեմքերի 19-ին էր ընկնում, նա դալիս է Կամենեց, հայ զաղութին այցելելու, այնտեղ մնում է մինչև Մանգլան տունը, այսինքն՝ 1553 թվականի հունվարի 6-ը, որից հետո գնալով կվով, նորից է վերադառնում Կամենեց:

7. Ստեփանոս Սալմաստեցին 1555 թվականին դեռ, — և կամ, եթե երբեք հեռացել էր այնտեղից՝ նորից, — դանվում էր կվովում, որտեղ նա առաջնորդության թափուր աթոռի համար նույն թվականի ապրիլի 14-ին եպիսկոպոս է ձեռնադրում իր աշակերտ Գրիգոր վարդապետ Վարազեցուն:

8. Ստեփանոս Սալմաստեցին, կենդանի լինելով 1562 թվականին և շարունակելով իր կաթողիկոսությունը, որպես աթոռակից Միքայել Մեքաստացու, չէր կարող անմասն եղած լինել այդ թվականին Միքայելի դեկավարությամբ կատարված ձեռնարկման մեջ, հետևաբար հայ ազատագրական շարժման առաջին երկու ձեռնարկումները պետք է օրգանապես կապված լինեին միմյանց հետ, հանդիսանալով մեկը մյուսի շարունակումն ու զարգացումը, Ստեփանոս Սալմաստեցու գլխավորությամբ և մասնակցությամբ:

